

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

### За підтримки

Інституту історії України НАН України  
Історичного факультету Київського національного  
університету імені Тараса Шевченка  
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою  
історичного факультету Київського  
національного університету  
імені Тараса Шевченка

**ЛІКБЕЗ**  
*історичний фронт*

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Центральна рада та українізація в російській армії 1917—1918 років
- Війни з Радянською Росією та Білою армією 1917—1919 років
- Повстанський рух в Україні 1918—1921 років
- Війна ЗУНР і УНР проти Польщі 1918—1919 років

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

**Володимир В'ятрович,**  
голова Українського інституту  
національної пам'яті

[www.bookclub.ua](http://www.bookclub.ua)

ISBN 978-617-12-1492-7



9 786171 214927



НА БІЙ  
ЗА ВОЛЮ

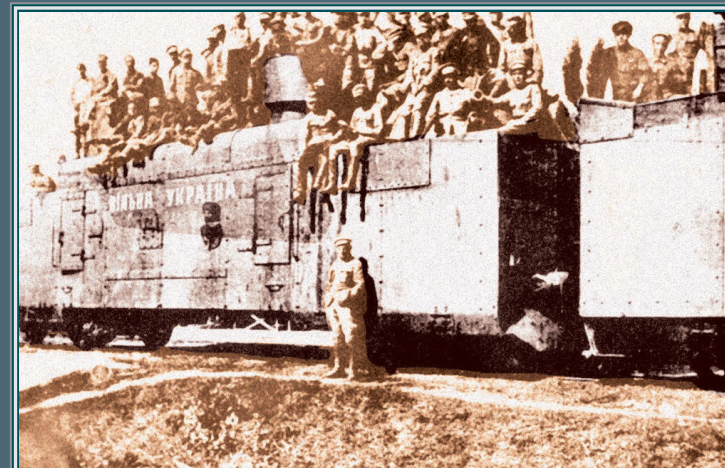
Перемога через поразки



# НА БІЙ ЗА ВОЛЮ

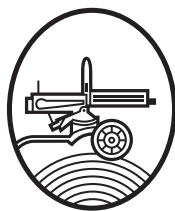
Перемога  
через поразки

Україна у війнах і революціях  
1914—1921 років



ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

КЛУБ  
СІМЕЙНОГО  
ДОЗВІЛЛЯ



# НА БІЙ ЗА ВОЛЮ

Перемога  
через поразки

---

*Україна у війнах і революціях  
1914–1921 років*

ХАРКІВ **КЛУБ**  
2016  СІМЕЙНОГО  
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)  
ББК ТЗ(4Ук)6-4  
Н12

Жодну з частин цього видання  
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі  
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: А. РУККАС, М. КОВАЛЬЧУК, А. ПАПАКІН, В. ЛОБОДАЄВ

Рецензенти:  
Геннадій Боряк, доктор історичних наук,  
член-кореспондент НАН України  
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

**ЛІКБЕЗ**  
*історичний фронт*

Дизайнер обкладинки Кирило Ткачов, Владислав Прокопів

У оформленні обкладинки використано  
фото панцерника «Вільна Україна» Української галицької армії, 1919 р.

---

Популярне видання

## На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914—1921 років

Керівник проекту В. В. Столяренко  
Координатор проекту К. В. Новак  
Відповідальний за випуск І. Г. Веремій  
Редактор О. О. Старова  
Художній редактор Ю. О. Сорудейкіна  
Технічний редактор В. Г. Євлахов

Підписано до друку 16.08.2016.  
Формат 84x108/32. Друк офсетний.  
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.  
Наклад 18 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»  
Св. № ДК65 від 26.05.2000  
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а  
E-mail: [corp@bookclub.ua](mailto:corp@bookclub.ua)

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»  
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.  
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.  
[www.globus-book.com](http://www.globus-book.com)

- 
- © Д. Вортман, М. Майоров, карти, 2016
  - © А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв, текст, 2016
  - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
  - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-1492-7

## Вступ

1914 року закінчився «довгий ХІХ вік», коли після завершення наполеонівських війн Європа виглядала стабільнішою, аніж будь-коли доти чи після. Звісно, у різних державах змінювалися політичні режими. Наприклад, у Франції монархію змінила республіка, але навіть у монархіях упевнено утверджувався конституційний демократичний лад, зростали економічні показники та чисельність населення. Решта світу забарвилася в кольори європейських колоніальних імперій. Проте трапилося й два прецеденти, які почали підважувати цей образ прогресу та стабільності. З багатьох феодальних державок утворилося два нові динамічні національні формування: Німецький Рейх та Італійське королівство. Вони об'єднали доти політично роз'єднані етнічні простори німців та італійців. Це стало прикладом для всіх бездержавних націй континенту. А таких було чимало.

Багатонаціональні імперії Австро-Угорщина та Росія здавалися нездоланими й непорушними, але стабільність держав залежить не від площі на мапі, а від їхньої легітимності з точки зору підданих. Кожна з них ризикувала виявитися колосом на глиняних ногах. Але імператори, королі й міністри могли не помітити, як змінилися уявлення людей. Непохитну віру в монарха заступала непохитна віра у вільну націю. До часу чехи, поляки чи русини-малороси-українці могли бути найлояльнішими підданими, але суспільна криза чи великі випробування були здатні захитати в їхніх головах усі підвалини суспільно-політичного ладу. І таким випробуванням стала Перша світова війна.

Усе, що ми маємо сьогодні як «світову систему ХХІ ст.», започаткувала Перша світова війна та ті соціальні експерименти й катастрофи, до яких вона призвела. Її наслідком стала й Друга світова з усіма її жахіттями. І «холодна війна». І сьогоднішній конфлікт Росії з великим світом кориниться в тих явищах, які породила Перша світова. Одне з них — це новітня Україна.

Улітку 1914 р. русини та малороси зіткнулися на полі бою з гвинтівками в руках і вбивали одне одного протягом трьох років, захищаючи власними тілами імперії Романових та Габсбургів. А протягом 1917—1921 рр. вони як українці захищали вже власну державу.

Тодішня українська держава зазнала поразки. І землі нашого народу знову розшматували. Але в частині кордонів Української Народної Республіки з'явилася *Українська Соціалістична Радянська Республіка*. Не Малоросійська. Не Новоросійська. Не Донецько-Криворізька чи Одеська. *Українська*. Вона могла бути іграшкою кремлівських вождів, але лишалася Україною.

Тому це дійсно була «перемога через поразки». За двадцять років діти тих, хто захищав Україну в 1917—1921 рр., знову піднімуть синьо-жовтий прапор. 1938 року вони будуть героїчно боронити нашу Батьківщину в Закарпатті від угорських спільників Гітлера, а в 1939 р. нова світова війна прокладе багато нових кривавих шляхів для захисту нашої гідності. Але про це наш читач дізнається з чергових томів серії «Історія без цензури».

Запрошую до прочитання воєнного епосу наших прадідів, які окреслили нинішні кордони України.

*Кирило Галушко,  
координатор громадського просвітницького проекту  
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*



# ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ 1917—1918 РР.

У Російській імперії на початку ХХ ст. українців рекрутували до лав царської армії нарівні з представниками інших народів. 1917 року в лавах дев'ятимільйонної російської армії налічувалося 3,5 мільйона українців. А з падінням царату одягнені у вояцькі шинелі українські селяни не залишились осторонь національного відродження. Уже в перші тижні після Лютневої революції виникали українські військові гуртки, вояки-українці вимагали їх об'єднання в окремі національні підрозділи й переведення на постій до України. Свідок національного піднесення серед українського вояцтва згадував, що «маси готові були жертвувати своє життя знайденій батьківщині». Утім, інший учасник українського військового руху відзначив, що вояцтво «формувалося

не лише з одного почуття суто національного, а в більшості стреміло до рідної оселі».

Українські соціал-демократи, які відігравали провідну роль у Центральній Раді, тривалий час були байдужими до відродження національних збройних сил, вважаючи військо лише знаряддям класової боротьби в руках панівних прошарків суспільства. На думку соціалістів, армію мала замінити «народна міліція». В. Винниченко на шпальтах партійної преси застерігав українське суспільство від культу «козацьких бунчуків» та «українського імперіалізму», а в закликах до створення національної армії вбачав лише «цвіле козаколюбство». Натомість формуванням українських збройних сил опікувалися самостійники на чолі з М. Міхновським та І. Луценком. Навесні 1917 р. військовий клуб ім. П. Полуботка оголосив про необхідність створення «української національної армії з усіма родами зброї... виділення на фронті всіх українців в окремі національні частини з українським старшинством; а в запіллі — формування чисто українських полків».

Уже на початку травня 1917 р. кілька тисяч вояків і новобранців, що перебували на етапно-розподільчих пунктах Києва, явочним порядком створили 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Командиром богданівців невдовзі було призначено підполковника Ю. Капкана. Із кількох новобранців було сформовано 1-й Український запасний полк, який мав поповнювати полк ім. Б. Хмельницького. Тоді ж один з учасників українського військового руху — підполковник О. Жуківський — розробив проект українізації частин російської армії шляхом їх «комплектування виключно із українських козаків та офіцерів». І Всеукраїнський військовий з'їзд 18—21 травня 1917 р. прийняв цей проект і зажадав від російської влади українізації окремих дивізій, а також формування в запіллі українських запасних полків. Для керівництва національним військовим рухом було створено Український військовий генеральний комітет (УВГК), який невдовзі очолив відомий

діяч Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) С. Петлюра.

Наприкінці травня 1917 р. російська влада дозволила українізувати 6-й, 17-й і 41-й армійські корпуси на Південно-Західному фронті. Війська цього фронту дислокувалися на Правобережній Україні. Але протидія воєначальників і частини вояцтва змусила Ставку впродовж наступних місяців неодноразово змінювати число призначених для українізації з'єднань. Зрештою, на Південно-Західному фронті було вирішено українізувати 34-й армійський корпус, 100-ту, 108-му і 113-ту піхотні дивізії, а на базі двох дивізій 6-го корпусу створити 51-й Український корпус. На Румунському фронті підлягали українізації 10-й корпус, дві дивізії 26-го корпусу, 3-тя стрілецька й 115-та піхотна дивізії, а після петроградського перевороту — ще й 12-та, 32-га, 41-ша і 47-ма піхотні дивізії. На Північному фронті мали українізуватися 60-та піхотна дивізія й дві дивізії 21-го корпусу, на Західному фронті — 5-та, 42-га й 137-ма піхотні дивізії, на Кавказькому фронті — 5-й Кавказький корпус. Окрім того, на початку грудня 1917 р. наказ про українізацію отримала зосереджена в тиловому районі 35-та дивізія. Таким чином, загалом мали українізуватися 26 дивізій.

Українізація з'єднань російської армії зовсім не означала їх перетворення на національні військові формування. Тривалий час комплектуванню українцями підлягали лише рядові чини й молодший офіцерський склад. На вищих командних посадах в українізованих частинах здебільшого залишались офіцери-росіяни. Це пояснювалося відсутністю національно свідомих офіцерських кадрів: переважна більшість старших офіцерів (українців за походженням) була цілковито зрусифікованою й не бажала мати з українським відродженням нічого спільного. Учасник національного руху в одному з українізованих полків згадував: «Придивляючись до частини, я бачив українців, але переважно серед козацтва; старшина майже вся була московська, і лише останнє поповнення принесло новий елемент



український, який і оживив частину... Треба казати правду, що це поповнення було вже заражено більшевизмом, бо формувалося воно на теренах Московщини. Але, не дивлячись на це, більшість з них була щирими українцями й національну справу на початку ставили вище соціальної».

Більшість призначених для українізації дивізій продовжувала отримувати російське поповнення. Українські маршові роти, навпаки, нерідко скеровували до російських частин. «Не перелічити випадків, коли з глибокого запілля з Сибіру, Туркестану тощо вивозили поза чергою українців-вояків національними маршовими ротами з офіційними повідомленнями, що їх везуть в українські військові частини, а між тим на фронті вони попадали зовсім в другі війська, де їх часто розпорозували невеличкими гуртками по окремих ротах», — свідчив начальник мобілізаційного відділу УВГК В. Кедровський. У багатьох дивізіях унаслідок відсутності українського поповнення українізація навіть не починалася. Подекуди справа обмежувалася тим, що українців об'єднували в окремі роти й батальйони.

Стосунки між вояками-українцями й офіцерами-росіянами в українізованих частинах часто були доволі напруженими. Траплялося, що на ґрунті міжнаціонального антагонізму вояки вдавалися до антидисциплінарних учинків, вимагали усунення своїх командирів тощо. С. Петлюра звертав увагу російського керівництва на потребу заміщення українцями командного складу в українізованих військах. Створення в Києві Української школи прапорщиків не могло зарадити браку національно свідомих командних кадрів.

Більш повно й послідовно українізацію здійснив лише 34-й армійський корпус на Південно-Західному фронті. Його командир — генерал П. Скоропадський — був досвідченим воєначальником і нащадком давнього козацького роду. Він застосував принципово новий підхід до українізації свого корпусу, намагаючись комплектувати українцями навіть офіцерський

склад. Українізація корпусу розпочалася в серпні 1917 р., після його виведення до армійського табору на Поділлі. Але 10 листопада П. Скоропадський доповідав командуванню, що «офіцерів і зараз майже немає... бойових унтер-офіцерів також немає, а рядові вояки, як і решта складу, увесь час змінюються: неукраїнці йдуть, а українці прибувають на їх місце». У цьому корпусі, який неофіційно називали 1-м Українським, також відчувався антагонізм між вояками-українцями й офіцерами-росіянами. В. Кедровський згадував, що «корпусна рада й дивізійні, здається, ставилися до більшості старшин і почасті самого Скоропадського з певною резервою, тому в корпусі продував внутрішній холодок й не було потрібної спайки між всіма частинами корпусу».

Улітку — восени 1917 р. переважна більшість українізованих дивізій залишалася з'єднаннями російської армії, які отримували порівняно більшу частку українського поповнення. Це спричиняло розчарування серед тих військовиків-українців, які зрозуміли сутність такої політики. Так, комітети одного з українізованих полків ухвалили «дбати про повну до кінця українізацію, себто про зміну всіх неукраїнців, які займають важливі посади». Українська військова конференція 9-ї армії визнала «існуючу систему українізації такою, що не відповідає нашим завданням формування українських військ у воєнному розумінні останнього з огляду на те, що ця система лише тимчасово зосереджує на окремих відтинках фронту вояків-українців без командного українського складу і не дає Україні власних військ».

Українізація відбувалася не лише на фронті, а й у заплілі. У столиці України явочним порядком було створено 2-й Український полк ім. П. Полуботка, який російське командування відмовилося визнати військовою частиною. У липні 1917 р. полк виступив проти Тимчасового уряду й здійснив спробу зайняти Київ, але був роззброєний російськими військами. 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького за наказом свого

командира — підполковника Ю. Капкана — також узяв участь у роззброєнні полуботківців. Після відправки останніх на фронт полк ім. Б. Хмельницького також вирушив на позиції. А вже на початку листопада оголосив себе українським дислокований у Києві 1-й Георгіївський запасний полк, укомплектований кавалерами найвищої в російській армії військової нагороди.

Активну роботу з формування національних частин здійснювала одеська військова рада на чолі з І. Луценком. Як відзначав сучасник, ця організація мала на меті «створити передусім українську армію не шляхом українізації російських частин, а шляхом виділення українців в особливі українські частини». Завдяки клопотанню військової ради в липні 1917 р. в Одесі розпочалося формування українського партизанського загону, який невдовзі дістав назву 1-го гайдамацького куреня Запорізького козацтва. На початку вересня головний начальник Одеського військового округу доповідав командуванню, що «вісім сотень партизанського загону згуртовані, організовані, пов'язані дружньо і злютовані залізною дисципліною». З добровольців розпочалося формування запасного гайдамацького куреня. Невдовзі обидва курені й запасний кулеметний батальйон було об'єднано в Українську запасну бригаду, командиром якої став підполковник В. Поплавко, активний учасник українського руху в Одесі. Замість відправлення на фронт командування залишило гайдамаків для несення охоронної служби в Одесі.

В інших містах України також з'явилися українські частини й підрозділи. У Житомирі вояки-українці 4-го запасного полку оголосили себе 4-м Українським запасним полком ім. П. Сагайдачного. В Умані 14-й запасний полк перейменувався на 5-й Уманський український полк ім. І. Гонти. У Чернігові 13-й запасний полк здійснив українізацію явочним порядком. Навіть у Москві з вояків-українців місцевої залози було створено Запорізький полк.

Український рух розгорнувся й на військово-морському флоті. Серед кораблів Балтійського флоту значні українські осередки існували на ескадрених міноносцях «Україна» й «Гайдамак». Піднесення національного руху змусило командування дозволити українізацію крейсера «Світлана». На Чорноморському флоті гасла національного відродження підтримали команди крейсерів «Прут» і «Пам'ять Меркурія», лінійного корабля «Воля», міноносця «Завидний», броненосців «Синоп» і «Пантелеймон». Однак атмосфера анархічної вольниці, яка царювала на флоті, перешкоджала українізації. Матросів значно більше цікавила соціалістична революція, аніж національна ідея. Бійці Чорноморського куреня, виїжджаючи до Києва, привітали «революційний Петроград» і висловили впевненість, що за необхідності весь Чорноморський флот «взьметься за зброю і виступить проти контрреволюції».

Після петроградського перевороту російське командування зняло всі обмеження з українізації. 19 листопада делегація Генерального Секретаріату підписала угоду про співпрацю з керівництвом Ставки. Вояки-українці дістали право виділятися в окремі роти, батальйони, ескадрони, полки й навіть цілі дивізії. Українізації підлягали не лише стройові частини, але й штаби разом із дивізійними управліннями. Було дозволено також поступову передислокацію всіх українізованих частин на Південно-Західний і Румунський fronti.

Більшовицький уряд спершу не чинив перешкод створенню українських частин. У Москві розпочалося формування 1-го Чигиринського українського полку, а 7-й важкий гарматний дивізіон було реорганізовано в Український гарматний дивізіон ім. Д. Апостола. Та найбільш інтенсивно організація українських частин відбувалася в цей час у Петрограді. До кінця листопада в російській столиці виникли українські полки ім. П. Орлика та ім. Т. Шевченка, формувався стрілецький полк Вільної України, було створено окремий кулеметний батальйон з українців 1-го й 2-го кулеметних запасних полків

та українізовано 4-й важкий гарматний дивізіон. Відомий громадський діяч С. Жук свідчив, що в складі петроградської залоги було сформовано ще два українські полки: ім. І. Мазепи та ім. К. Гордієнка (ці відомості не такі вже й неймовірні, зважаючи на величезну кількість вояків-українців у Петрограді).

Проте адміністративно-організаційні перепони на шляху створення національних частин зникли саме тоді, коли централізоване управління російською армією вже перестало існувати. Наприкінці 1917 р. дезорганізовані війська більше не виконували наказів командування, тож здійснити планомірну українізацію було неможливо. Умови для зведення воєдино українізованих частин, забезпечення їх матеріально-технічною базою й ротації офіцерських кадрів не могли бути створені, допоки національні війська залишалися в складі зруйнованої анархією російської армії.

Одразу після петроградських подій український уряд усунув російських генералів від командування Київським та Одеським військовими округами, що створило сприятливі умови для національного військового будівництва. Новим командувачем Київського військового округу (КВО) було призначено підполковника В. Павленка — колишнього начальника загону повітряної охорони при російській Ставці Верховного головнокомандування й активного учасника українського військового руху. Командувачем Одеського військового округу став начальник 12-ї кавалерійської дивізії генерал Ю. Єлчанінов, який погодився виконувати накази української влади. Фактичним керівником Одеського військового округу (ОВО) став колишній член УВГК і командир гайдамацької бригади підполковник В. Поплавко, призначений комісаром при штабі ОВО. Переважна більшість російських офіцерів, які служили в штабах обох округів, залишилися на своїх посадах й підпорядкувалися українській владі.

У складі українського уряду після проголошення УНР було створено окреме військове відомство на чолі із С. Петлюрою.

Усупереч усім вимогам соціалістичних доктринерів щодо демократизації армії С. Петлюра намагався сформувати збройні сили УНР на засадах відновлення військової дисципліни. 21 листопада своїм першим наказом на посаді керівника генерального військового секретарства він скасував виборність командного складу в українському війську. 29 листопада С. Петлюра віддав наказ про встановлення внутрішнього розпорядку та «національної військової дисципліни» у збройних силах УНР. Українські вояки мали беззастережно виконувати накази офіцерів усіх рангів, зобов'язаних, своєю чергою, виказувати товариське ставлення до рядових козаків.

На цей час в українських військових формуваннях уже склалася традиція вживання термінології козацької доби. Батальйон називали куренем, роту — сотнею, відділ — чотою. Замість офіцерських звань російської армії повернулися козацькі назви військових рангів на кшталт «хорунжий», «сотник». Офіцерів за традицією було прийнято називати старшинами, а вояків — козаками. Надзвичайно популярним в українському війську стало слово «гайдамаки». «Багато слово це говорить українському серцю. В XVIII столітті гайдамаками пани [називали] українських кріпосних селян, які складали на манер козаків дружини для боротьби зі своїми грабжниками за землю і волю... — писав український часопис. — Тепер же, коли Україна повернула собі свободу, завела свою армію — гайдамаками вона стала називати солдатів українських військ... Гайдамаки — це українська революційна армія, підпорядкована Центральній Раді. Гайдамаки — наша гордість і надія, вони наші діти, сини і брати».

На початку грудня 1917 р. стартувало формування Генерального штабу — центрального органу управління збройних сил. Його начальником став уродженець Полтавщини — генерал Б. Бобровський. Випускник імператорської академії Генштабу, він провів тридцять років на російській військовій службі, брав участь у війні з Японією та кампанії 1914—

1916 рр., служив переважно на штабних посадах. Генерал майже не володів українською мовою, але в 1917 р. очолював українську військову громаду у Двінську. Через транспортні труднощі Б. Бобровський не зміг одразу після призначення прибути до Києва. За його відсутності обов'язки начальника Генштабу виконував перший генерал-квартирмейстер, підполковник Є. Кельчевський — талановитий офіцер Генштабу і переконаний федераліст. Другим генерал-квартирмейстером було призначено підполковника О. Сливинського — активного учасника українського військового руху й члена партії соціалістів-революціонерів.

Складне становище, яке склалось у російській армії, змушувало багатьох офіцерів клопотати про перехід на українську службу. Але для багатьох із них це було лише способом позбутися революційних порядків. Так, до лав української кінної бригади в Гжатську перейшло чимало російських офіцерів, які хотіли таким чином дістатися на південь і вирушити далі на Дон. Голова української ради 5-ї армії невдовзі після петроградського перевороту повідомляв до Києва: «Останнім часом до армійської ради звертається багато офіцерів щодо переведення до українських частин... Просимо без посвідчення тутешніх рад не приймати офіцерів в українське військо, позаяк кращі сили залишаються тут, в Київ тікають ті, хто став українцем лише при більшовиках». Начальник мобілізаційного відділу українського Генштабу капітан М. Удовиченко свідчив: «В інспекторський відділ військового міністерства приходило кожного дня на прийом до 400—500 офіцерів... Українською мовою розмовляла переважно молодь. Люди ж похилого віку та в чинах просили розмовляти з ними російською. Для молоді вакансій було багато, й здебільшого вона отримувала призначення до нового місця служби. Ті ж люди, які кинули командування на фронті великими частинами, починаючи з полку і вище, вимагали «відповідної посади» (відповідної служби), але це було важче, оскільки Генеральний

штаб ще не починав здійснювати своїх організаційних планів і справа відкладалася. Елемент, окрім молоді, загалом був не ідейний з боку національного; з більшовиками і то не всі хотіли битися, не кажучи вже про те, що “самостійна” Україна для багатьох була жупелом<sup>1</sup>».

Старші офіцери, які вирішили пов’язати свою долю з українською справою, обійняли відповідальні посади в збройних силах УНР. Так, призначений Головним начальником російської артилерії генерал барон С. Дельвіг перейшов на українську службу й став інспектором артилерії військ УНР. Інспектор автомобільних частин Південно-Західного фронту генерал Н. Ніколич був призначений інспектором автомобільних військ УНР. Але брак національно свідомих, професійно підготованих військових кадрів нерідко призводила до призначення на найвищі посади офіцерів, які залишалися байдужими до національної справи й не надто співчували ідеї української державності. За свідченням співробітника українського Генштабу, унаслідок цього «в установах Генерального штабу запанували хаотичність, суперечки, політика, недбальство, саботаж». В. Кедровський відзначав, що «переповнення українських військових центральних інституцій, а за ними й місцевих “золотопогонниками”, символом контрреволюції, “єдиної Росії” та царизму (...) впливало на українські військові маси негативно та пособляло більшовицькій пропаганді в обвинуваченню Центральної Ради в контрреволюційності».

Незважаючи на нестачу кадрів, організаційна робота зі створення національних збройних сил не припинялася. Комісія офіцерів 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького підготувала словник української військової термінології. Керівництво військового секретарства спільно з представниками Всеукраїнської ради військових депутатів розробляло статут

---

<sup>1</sup> Опудалом. — Тут і далі прим. ред., якщо не вказано інше.



українського війська. 9 грудня наказом С. Петлюри було запроваджено зовнішні відзнаки національних збройних сил: усі офіцери та вояки повинні були носити на головному уборі жовто-блакитну стрічку. Усі ці заходи мали не лише створити умови для подальшого військового будівництва, а й сприяти патріотичному піднесенню у військах, які підпорядкувалися на той час українському урядові.

На початку листопада 1917 р. у Києві перебувало лише кілька українських військових формувань: 1-й Георгіївський український запасний полк і 3-й курінь 1-го Українського запасного полку. У ході зміни влади Центральній Раді підпорядкувалася Українська школа прапорщиків, яка невдовзі дістала назву 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького. На базі 5-ї Київської школи прапорщиків було відкрито 2-гу Українську військову школу. З юнкерів російських військових училищ, які виявили бажання перейти на українську службу, було створено збірну Українську школу прапорщиків.

Заклик українських військових організацій захистити Центральну Раду в листопаді 1917 р. знайшов палкий відгук серед вояків-українців на фронті. Начальник штабу однієї з українізованих дивізій повідомляв: «Люди, наелектризовані національним почуттям, рвуться підтримати Центральну Раду і навести лад в Україні». Не рахуючись із заборонами та погрозами командування, окремі частини самочинно вирушили до Києва. До початку грудня в столицю України прибули 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького, 2-й Український полк ім. П. Полуботка (колишній 621-й Немирівський полк), Гайдамацький полк ім. П. Сагайдачного, Український сердюцький полк ім. П. Орлика, полк ім. Т. Шевченка, кінний полк Вільної України, 1-й Український курінь смерті, курінь ім. Т. Шевченка, Чорноморський курінь ім. П. Сагайдачного, кулеметний курінь, 4-й важкий гарматний дивізіон ім. Т. Шевченка, 7-й важкий гарматний дивізіон ім. Д. Апостола. У складі київської залоги було створено також 1-й Український панцерний диві-

зіон. Розпочалося формування Галицько-буковинського куреня з полонених-українців австрійської армії. З підрозділів державного ополчення було створено Український вартовий полк ім. І. Виговського.

Підпорядкування вищих військових установ українській владі дозволило С. Петлюрі й підполковникові В. Павленку розпочати планомірне військове будівництво. Наприкінці листопада 1917 р. на базі зосереджених у Києві українських частин було створено Сердюцьку дивізію (за назвою гетьманської гвардії XVIII ст.). До складу дивізії увійшли спершу чотири полки: 1-й Український ім. Б. Хмельницького, 2-й Український ім. П. Полуботка, 1-й Український запасний і 1-й Георгіївський запасний. За сердюцькими частинами зберігалися «іменні» назви, але без нумерації. При цьому 1-й Український запасний полк було перейменовано на полк ім. П. Дорошенка, а 1-й Георгіївський запасний полк — на Георгіївський ім. І. Богуна. На початку грудня до складу дивізії включили також 1-й Український курінь смерті, курінь ім. Т. Шевченка, гарматну бригаду ім. М. Грушевського, 72-й важкий гарматний дивізіон, панцерний дивізіон, а також саперну сотню та гірську батарею.

Отаманом Сердюцької дивізії було призначено Ю. Капкана, який 28 листопада уже видав свій перший наказ на цій посаді. Начальником штабу сердюків став штабс-капітан С. Хилобоченко, який раніше командував куренем у полку ім. Б. Хмельницького. Та оскільки до революції С. Хилобоченко був лише офіцером обозного батальйону й зовсім не мав досвіду штабної роботи, невдовзі його змінив на цій посаді підполковник В. Сальський — офіцер Генштабу, який протягом усієї війни служив у штабах вищих військових з'єднань російської армії. Виходець із дворянської родини на Волині, він був сповнений бажання прислужитися своїй батьківщині. Фактично саме В. Сальський і займався організаційними справами сердюків.

У Сердюцькій дивізії не існувало виборності командного складу. З метою підтримання військової дисципліни щодня

в частинах і підрозділах вели п'ятигодинні стройові заняття. Мова діловодства та команд була українською. Водночас сердюцькі полки не уникли революційних порядків: діяли виборні ради, були дозволені політична агітація й робота осередків Селянської спілки.

Соціал-демократична «Робітничка газета» вустами офіцера богданівців М. Галагана критикувала створення сердюцьких військових частин як «затію цілком буржуазних кіл громадянства чи їх прихвостнів» і закликала революційну демократію «об'явить цим буржуазним намірам найрішучішу війну». Але С. Петлюра сподівався створити із сердюків зразкові військові частини, здатні стати на захист батьківщини й революції. Ю. Капкан у наказі частинам дивізії сповістив, що єдиною метою українського вояка має бути прагнення «закріпити за собою волю нашого народу». «Москалі, німці, поляки і навіть ті великі соціалісти, більшовики, пішли проти нас. Вони сказали, що ми вашу силу дезорганізуєм... Майте це все на увазі, і коли зараз на нас позирає весь мир, то докажемо миру, хто ми і що ми, — підкреслив командир сердюків. — Без доброї згоди з сусідами ми жити не можемо, а сусіди будуть з нами в згоді тоді, коли ми своєю діяльністю заслужимо назви доброго міцного сусіда для сусідів і страшного для ворогів».

З району Вітебська в розпорядження уряду УНР прибула 156-та піхотна дивізія, сформована переважно з українців. У складі 17-го корпусу дивізія мала вирушити на придушення більшовицького виступу в Петрограді, але вояки відмовилися виконувати накази російського командування й організовано виїхали до України. Упродовж кількох днів дивізія українізувалася. «Як це сталось, я вже не пам'ятаю, що всі московські офіцери чомусь зникли, москалі-солдати також», — згадував один з офіцерів-українців. Начальник 156-ї дивізії — генерал М. Жолондзіовський, поляк за походженням, — заявив про готовність виконувати накази української влади. У середині

листопада дивізія прибула до Коростеня, де підпорядкувалася командувачеві КВО — підполковникові В. Павленку.

В Одесі в розпорядження уряду УНР перейшла Українська запасна бригада, у місті Куп'янськ на Харківщині — 1-й Запорізький полк, який саме прибув із Москви. Одеським гайдамакам було доручено підтримувати лад у Причорномор'ї, а запорожців залишили на Харківщині охороняти східні кордони української республіки.

Формування нових частин стало одним із головних напрямів діяльності військового відомства УНР. 1-й Український запасний полк старого складу на початку грудня було розформовано й натомість створено три нові українські запасні полки в Кременчуці, Харкові й Чернігові. С. Петлюра наказав українізувати низку розташованих на теренах України й Росії запасних полків. Окрім того, у Катеринославі, Миколаєві й Єлисаветграді було розпочато формування гайдамацьких полків, а в Херсоні й Тирасполі — гайдамацьких куренів. Підрозділи державного ополчення, які переважно несли охоронну службу, також мали українізуватися.

Проте боєздатність багатьох запасних частин, які підлягали українізації, була надзвичайно низькою. Занепад військової дисципліни призвів до того, що навіть стройові заняття в деяких із них не проводили. Лише частина полків українізувалася, решта відмовилася від націоналізації або ж обмежилася «перелицюванням» на українські військові частини. Траплялося, що українізовані на папері полки більше підтримували «пролетарську революцію», аніж Центральну Раду. Лише в гайдамацьких формуваннях настрої був кращим. Утім, після багатомісячної політичної невизначеності навіть сформовані в ім'я боротьби за українську державність частини нерідко вагалися між підтримкою Центральної Ради та симпатією до більшовицьких гасел.

До створення національних збройних сил С. Петлюра намагався залучити частини російської армії, які українізувалися.

## Зміст

Вступ .....	3
<b>ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ 1917—1918 РР. (М. КОВАЛЬЧУК).....</b>	<b>5</b>
<b>ПЕРША ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ (М. КОВАЛЬЧУК) .....</b>	<b>24</b>
<b>ДРУГА ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ (М. КОВАЛЬЧУК) .....</b>	<b>76</b>
<b>ВІЙНА З РОСІЙСЬКИМИ БІЛОГВАРДІЙЦЯМИ (М. КОВАЛЬЧУК).....</b>	<b>120</b>
<b>ОБОРОНА ЗАХІДНИХ РУБЕЖІВ: ВІЙНА ЗУНР І УНР ПРОТИ ПОЛЬЩІ В 1918—1919 РР. (А. ПАПАКІН) .....</b>	<b>161</b>
Листопадовий чин. Проголошення української державності в Східній Галичині.....	161
Українсько-польські бої за Львів та Східну Галичину .....	170
Злука УНР і ЗУНР .....	178
Українсько-польський фронт на Волині .....	182
Дипломатичний фронт боротьби .....	185
Завершення українсько-польської війни .....	190
<b>ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР (М. КОВАЛЬЧУК, А. РУККАС) .....</b>	<b>200</b>
Проти білих .....	200
Проти червоних.....	206
<b>ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ І ВІЙНА ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ В 1920 Р. (А. РУККАС) .....</b>	<b>223</b>
<b>ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР (А. РУККАС).....</b>	<b>267</b>
<b>ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ? СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1917—1921 РР. (В. ЛОБОДАЄВ) .....</b>	<b>288</b>